

Gyáni Gábor

Hajnal István történetírása – új megvilágításban*

A 20. századi magyar történetírás minden bizonnyal legkülönösebb képviselője volt Hajnal István (1892–1956), akinek a konvencionális történetírástól eltérő szemléletmódja páratlannak nevezhető. Hajnal tudományos munkássága java részét a szociológiai szemléleti alapokon nyugvó történetírás kidolgozásának szentelte; ezzel, annak idején, nem talált különösebb megértésre és elismerésre a saját szakmájában. Az 1945 előtt az akadémiai életben jól pozicionált Hajnal így teremtetett valamiféle ellenkánont.¹ Akkoriban – hozzá hasonlóan – csak a barát és későbbi egyetemi tanártárs, Mályusz Elemér művelt struktúratörténet-írást; a népiségtörténet azonban merőben másmilyen volt, mint Hajnal szociológiai történetírása. Abban is eltértek egymástól, hogy Hajnal európai (sőt globális) összehasonlító történetírás keretében írta a társadalomtörténetet, Mályusz viszont a magyar történelem anyagán munkálkodott.²

Az értelmiségi-hivatalnok családból származó történész (apja orvos, a testvérei köz- és magántisztviselők, valamint értelmiségiek voltak)³ 1910 és 1914 között végezte tanulmányait a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. Háborús katonai szolgálata előtt (egyébként nem járta meg a frontot) közel egy évig a bécsi Theresianum prefektusa volt, majd 1918-as leszerelése után – Mályusszal és Eckhart Ferencsel együtt – hamarosan Bécsbe került; ők ott levéltári kutatásokat folytattak, melynek eredményeit a *Fontes* címen indított iratkiadási kötetekben adták közre.⁴ Hajnal 1922-ben került haza, és ezt követően hg. Esterházy Pál levéltárosa és könyvtárosa lett nyolc évi időtartamra. Csupán 1930-ban foglalhatott el egyetemi pozíciót, miután kinevezték az Angyal Dávid nyugdíjba vonulásával megüresedett Egyetemes Történeti Tanszék professzori állásába; itt tanított egészen az 1950-ben történt kényszernyugdíjazásáig. Hajnal szorosan vett akadémiai tudósi karrierje ezekre az évtizedekre korlátozódott: 1931-től töltötte be a *Századok* szerkesztői tisztségét (1943-ban váltotta őt ezen a poszton Eckhart Ferenc); 1928-ban megválasztották az Akadémia levelező, majd 1939-ben rendes tagjává, 1944 és 1947 között pedig a bölcsészkar dékánja volt.

* A tanulmány némely részlete megjelent a *Korunk* 2024. áprilisi számában.

¹ Gyáni 2018a: 34. Balog Iván szerint Hajnal szociológiai történetírása inkább alternatív kánon jellegű volt. Balog 2015.

² Mályusz 2021: 157–343.

³ Glatz 1993; Lakatos 1996: 20–22.

⁴ Mályusz 2021: 157–164.

Fejérpataky László tanítványaként Hajnal eleinte a paleográfia tudományával összefüggő írástörténeti stúdiumokat folytatott: 1921-ben habilitált ebből a témából,⁵ és ettől fogva 1930-ig a latin paleográfia magántanára volt a budapesti egyetemen. A harmincas években az írástörténettől a tágabban vett társadalomtörténet felé forduló Hajnal a húszas években különböző forráskiadási munkákkal jelentkezett.⁶ Kezei alól 1936-ban került ki egyik fő műve, a Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly által szerkesztett négykötetes *Egyetemes történet* harmadik kötete.⁷ A harmincas és a negyvenes években sorra jelentek meg a történelem és a szociológia elvi problémáiról szóló, valamint a történeti szociológiai fogalomkészlet alkalmazásával írt technika- és várostörténeti dolgozatai, melyekről a későbbiekben bőven lesz szó.

A kommunista tudománypolitika által durván félreállított, az egyetemről nyugdíjazott, az akadémikusi címétől és rangjától megfosztott Hajnal ezután is töretlenül folytatta történeti kutatásait, amikor visszatért fiatalkori témájához, az írásbeliség középkori európai történetéhez. Ennek gyümölcseként látott napvilágot Budapesten, de francia nyelven az egyetemi írásktatás témájának szentelt monográfiája, majd, immár a halála után, a szintén húszas évekbeli kutatói érdeklődésére emlékeztető könyve 1848-ról.⁸ A szívbeteg, anyagilag és más tekintetben is meglehetősen rossz helyzetbe került tudós, akit fia internálása tovább keserített, 1956 nyarán halt meg.⁹

Hajnal István teljes történetírói munkásságát tekintve némileg egyoldalú a vele kapcsolatos, ma már bőséges kommentár- és historiográfiai irodalom, amely szinte csak a történeti-szociológiai irányultságú műveiről tud. Holott Hajnal Istvánnak – 1957 előttről – 124, első közlésnek minősülő publikációját tartják nyilván;¹⁰ ebből azonban mindössze 20 írásáról szokás beszélni a tudományos teljesítményét értékelve. Ez a feledékenység, amely még Hajnal monográfusára, Lakatos Lászlóra is igaz, némiképp érthető és talán menthető is: történészi életművéből ez a 20 írásmű képviseli azt a történeti-szociológiai szemléleti és tematikai vonulatot, amely – az elemzők számára – különösen figyelemre méltó. Valójában azonban hiányos a róla így megalkotott pályakép, amely figyelmen kívül hagyja a történész életművének mennyiségileg java részét. Ennek a hiánynak a pótlása azért is fontos lenne, hogy bizonyítsuk: amikor Hajnal Max Weber-i módon, tehát elméleti (szociológiai) fogalmak szemléleti iránymutatása szerint tárgyalja a történelmet, szaktörténészként, tehát olyasvalakiként jár el, mint akinek kisujjában van a történetírás metodológiai és kutatástechnikai szakértelme. „Normál” szaktörténészi működését igazolja a megannyi, rendszerint nem tárgyalt munkája. Jóllehet Hajnal a szociológizálás során tényleg szakított

⁵ Hajnal 1921.

⁶ Hajnal (szerk.) 1927, 1930.

⁷ Hajnal 1936.

⁸ Hajnal 1954, 1957.

⁹ Gyáni 2006.

¹⁰ Halmos 2008; Balogh et al. 2020.

valamelyest a hagyományos, a módszertani értelemben vett „pozitivista” (empirista) történeti munkamódszer érvényesítésével. Ez ott kétségkívül járt bizonyos előnyökkel, még ha némiképp csökkent is a gondolatmenetek szorosán vett történetírói meggyőző erejét. De erről később, a maga helyén szólunk bővebben.

HAGYOMÁNYOS TÖRTÉNETI MUNKÁI

Hajnal bécsi kiküldetése forrásmunkák elkészítésére korlátozta történésziünk akkori kutatásait. Ennek a kutatómunkának két termékét, a Kossuth Lajos törökországi emigrációját, valamint az Esterházy Miklós nádor lemondását forráskiadványok formájában feldolgozó publikációit korábban már említettük. Tegyük hozzá: a Kossuth-emigrációról szóló forrásközlés terjedelmes, 430 oldalas, tehát monográfia terjedelmű és igényű bevezetővel együtt jelent meg. Az Esterházy nádor politikai működését a források közreadásával tárgyaló munka pedig az Esterházy család alkalmazásában álló Hajnal munkaköri köteletségének volt az eredménye. A történetíró Hajnal később is gyümölcsöztette forrásközlő munkásságát, midőn megírta élete utolsó, már csak a halála után kiadott történeti munkáját,¹¹ ami visszatérés volt az egyik fiatalkori történeti témájához. Ami az Esterházy-forrásközlést illeti, Hajnal ebből a témából, és persze a forráspublikáció anyagára támaszkodva tartotta meg akadémiai levelező tagi székfoglalóját.¹²

Az említett munkák konvencionális diplomáciatörténeti narratívák, nyomát sem látni bennük Hajnal társadalomtörténeti érzékenységének és a már az írásbeliség-történet művelése során tanúsított szemléleti erényeinek. Ha mégis eltértek a szokásos diplomáciatörténeti munkáktól, annak lényege abban rejlik, hogy szerzőjük a történelmi személyiségek (a politikusok) pszichológiai mélységű megragadására törekedett. Mind az Esterházyt, mind elsősorban az 1848. évi Kossuth Lajost érintő jellemrajzokban jól megfigyelhető a pszichologizálás határozott törekvése anélkül, hogy a történeti ábrázolás valamiféle pszichotörténetbe csúszna át ez alkalommal. S mindez összhangban állt azzal, hogy Hajnal már egyetemistaként többek közt a pszichológus Wilhelm Wundtnak és annak a Karl Lamprechtnek az előadásait hallgatta a lipcsei egyetemen, aki a történelem pszichológiai megközelítésével is megpróbálkozott.¹³ Hajnal maga szintén tudatában volt ennek. A munkájáról Domanovszky Sándornak beszámoló leveleiben az ezzel kapcsolatos megjegyzéseit idézzük: „A tárgy magában nem olyan jelentős, hogy az adatoknak egyszerű elbeszélése tudományos értéket adjon. Csak úgy válhat jelentőssé, ha az emigráció vezető egyéniségeinek lelkébe tudunk az anyag nyomán tekinteni.”¹⁴ Történésziünk ekkori pszichológiai érdeklődését mutatja többek közt az is, hogy a húszas években két német pszichológiai, illetve

¹¹ Hajnal 1957.

¹² Hajnal 1929.

¹³ Lamprecht é. n.

¹⁴ Viskolcz 2019: 99–100.

történeti pszichológiai könyvet is recenzált a *Századok* hasábjain.¹⁵ Glatz megítélése szerint Hajnal ekkoriban az új „átértékelő” történetírás vonalát követte, amely beletorkolt a szellemtörténet-írásba.¹⁶ A faktografikus történetírás hagyományával szakító és helyébe a szintetikus látásmódot léptető szellemtörténettől egyébként valóban nem volt idegen a pszichologizálás, jóllehet Hajnalból korántsem lett a szellemtörténeti szemléletmód hű követője.

Az Esterházy nádornak, valamint a 19. századi külpolitika-történetnek szentelt munka mélyén az a gondolat bújt meg, hogy a magyar politikai elit – a török időkben és a 19. századi forradalom idején egyaránt – igyekezett a Habsburgokkal szembeni sajátos magyar érdekeket – egyébként mindhiába – valamelyest képviselni. Ez így egyáltalán nem vág egybe azzal az átértékelő és egyúttal szellemtörténetinek is tartott székfűi látásmóddal, melyhez Hajnal ekkor állítólag csatlakozni kívánt volna. Jóllehet olykor maga is úgy vélte, hogy az emigrációt bemutató forráskiadványa úgymond lerántja a leplet Kossuthról. Viszont: az a Kossuth-kép, amelyet Hajnal az ötvenes években alakított ki magának az eredetileg a *Kossuth Emlékkönyv*be szánt, ott végül mégsem közölt diplomáciatörténeti munkájában, nem erről szólt.¹⁷ Nézetünk szerint akkori munkásságában sokkal inkább Hajnalnak a munkaadója, az Esterházy hercegi család iránti lojalitása jutott kifejezésre. Az e témába vágó munkáiban Hajnal kifejezetten arra törekedett, hogy bebizonyítsa a Habsburgok politikai szolgálatában álló herceg Esterházyak nemzeti elkötelezettségét. Amint azt egyik 1929-ben hg. Esterházy Pálhoz intézett levelében is írta: a család történeti múltjáról szólva „a maga szerény körében, hozzájárul a Hercegi Ház múltjáról a liberális kor történetírása folytán elterjedt téves nézetek eloszlatásához”.¹⁸ Ennek az önként vállalt történész ethosznak vett véget, hogy Hajnal a hercegi családnál betöltött alkalmazotti státuszát egyetemi állásra cserélte.

AZ ÍRÁSBELISÉG, A FEJLŐDÉS INTÉZMÉNYES MOTORJA

Hajnal habilitációs dolgozatának témája a középkori európai írásbeliség összehasonlító vizsgálata volt. Hajnal nem a paleográfusok szokványos módján forgatta az okleveles anyagot. A témáról 1920-ban megtartott akadémiai felolvasó ülésen elhangzott előadásának fő tézise, hogy az Árpád-kori magyar és a korabeli osztrák oklevelek lejegyzői európai műveltségű, francia iskolázottságú udvari papok „lehetek”, akik francia egyetemeken, jelesül a párizsin végezték tanulmányaikat.

¹⁵ Halmos 2008: 190–191.

¹⁶ Glatz 1993: XII–XIII.

¹⁷ Ehhez lásd: Urbán 1987.

¹⁸ Viskolcz 2019: 161. Hajnal húszas évekbeli történészi munkálkodásának legalaposabb rekonstrukciójához lásd: uo. 21–54. A levélben említett, az Esterházyakat habsburgiánusként beállító liberális kori történetírást – itt megnevezetlenül – az a Szalay László képviselte, aki szintúgy végzett kutatásokat a bécsi Esterházy-palota levéltárában. Ress 2014: 63–64.

A klerikushallgatók, a szabad művészetek fakultását látogatva, itt nem csak elméleti képzést nyertek, hanem egyszersmind megtanultak *latinul* írni és fogalmazni, hogy többek közt oklevelet is tudjanak szerkeszteni. Ennek a gyakorlati célzatú curriculumnak a jóvoltából: „Forrongó iskolareform keletkezett Európa-szerte. Új egyetemek alakultak Németországban és Ausztriában, amelyek teljesen a párizsi egyetemet követték szervezetükben.”¹⁹

A középkori párizsi egyetemen a 12–13. században folyó írásoktatás „eretnek” gondolata végigkísérte Hajnalt egész tudományos pályafutásán; élete vége felé (az 1950-es években) külön monográfiát szentelt a téma gondos történelmi bizonyításának (lásd a 8. jegyzetet). Az abban foglalt feltételezés, a szerző által bizonyítottnak vélt gondolat azonban nem feltétlenül vált elfogadottá a nemzetközi szaktudományos körökben. Jacques Le Goff a maga értelmiség- és egyetemtörténeti munkájában sem foglalt egyértelműen állást a kérdésben, holott ismerte Hajnal francia nyelven kiadott, immár kiérlelt munkáját (Le Goff könyve 1957-ben jelent meg), amelyre egyébként utalt is. Le Goff ugyanakkor elismerte, hogy a középkorban nem választották szét világosan az oktatás egyes fokozatait, és az egyetemek nem kizárólag csak felsőfokú oktatási intézmények voltak; így a falaik között a mainak megfelelő alsó- és középfokú oktatás is folyt.²⁰ Ezt az elképzelést Hajnal szintén megerősíti ebben a történelmi munkájában, határozottan kijelentve, és kimerítő bizonyító apparátussal igazolva, hogy „az egyetem egyik lényeges célja éppen az alapfokú oktatás volt – nem pedig csak kivételes esetekben a hiányos alapokkal rendelkező tanulók képzésének tökéletesítése [...], ennél fogva] elsődleges szereppel kellett rendelkeznie a folyóírás, az írástechnika kialakításában”.²¹ Glatz Ferenc, kizárólag Hajnal István archív feljegyzéseire támaszkodva (!), úgy vélte, hogy több számottevő paleográfus (így a német Bernhard Bischoff és az osztrák Heinrich Fichtenau) egyaránt kész volt elismerni az egyetemi írásoktatás Hajnal István által melegen pártolt tézisének. Glatz azonban erre nézve nem szolgált tényleges historiográfiai bizonyítékokkal, és az újabb szakirodalom ennek inkább ellentmond.²²

Az Esterházyaknál viselt levéltárosi és könyvtárosi állásából²³ egyetemi oktatói státuszba kerülő Hajnal²⁴ a harmincas évek elején visszatért korábbi témájához, a középkori európai írástörténethez. Fontos tanulmányt tett közzé a témáról azzal a szándékkal, hogy szociológiai értelmező keretbe ágyazva vizsgálhassa meg az írásbeliségnek az európai fejlődésben játszott, szerinte döntő szerepét. Az az óriási átalakulás, amely a középkori Európát az újkorba átvezette, és amelynek az írásbeliség volt, ha nem is a fő oka, de nélkülözhetetlen motorja, egyedül „az emberközi viszonyodás” figyelembevételével magyarázható. Az írásbeliség, ezek

¹⁹ Hajnal 1993 [1920]: 10.

²⁰ Le Goff 1979: 107–108.

²¹ Hajnal 2008: 72, továbbá 121.

²² Glatz 1993: XXIV; lásd továbbá Gálffy 2008: 122.

²³ Ehhez lásd: Ress 2004.

²⁴ A kinevezése körüli bonyodalmakhoz vö. Viskolcz 2019: főként 52–54.

szerint, az a fajta „gondolkodás- és érintkezés-technika”, amely nem „külsőleges eszköz”, hanem „gondolatobjektíválás”, amelynek „mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye”. Ez vezetett végül oda, hogy a tiszta betűírás „a szónak, beszédnek közvetlen megörökítője legyen”.²⁵ Az új „írásbeli gondolat-technika” először az ókori Görögországban alakult ki, hogy a középkori Európában arra a szintre fejlődjék, hogy megtermékenyítse az élet egészét.

„A kifejezőképesség [ezen] növekedése teszi öntudatosá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat. Mindezt csak akkor, ha az írás valósággal a szociológiai viszonyodás szabad eszköze, ha akár távoli idők vagy vidékek emberei is ráismerhetnek egymás szövegében a közös emberi életre, s egymásból újabb szikrákat csíholhatnak ki ezáltal. Értetődik ez reális anyagi életterületek számára is: a gazdasági élet íráshálózatának hasonló reveláló szerepe van, hasonló strukturális fejlődésre képesít. Sőt igazi, alapvető munkáját a reális életben végzi az írás, mobilizál földtulajdont, vagyont, jogot, társadalmat, nem irodalmi úton, hanem köznapi apró tömegmunkával. Anyagi-szellemi aprómunka eredményeit objektíválja, kifejezi, s ezzel mind mélyebb és kiterjedtebb szociológiai viszonyodás tárgyává teszi azokat. Az élet minden területén folytonosságot, állandó dinamikus szerveződést hoz a kultúrára: modern fejlődést.”²⁶

Az írás, szögezi le Hajnal 1933-as tanulmányában, az a

„[...] szociológiai elem, amely újonnan jelenik [a történelemben], és az erókhöz tapadva fejleszti önmagát s azokat is. [...] Az írásbeliség mindenekelőtt nem egyszerű intellektualizáló eszköz, hanem a szóbeli nyelv lelki hatásait fokozó szociológiai eszköz. [...] A kifejezőképességnek, s ezzel a mélyebb öntudatosabb lelki-anyagi szociológiai csereviszonynak megerősödése tehát az alap, nemcsak a racionális, hanem az irracionális, művészi fejlődés számára is.”²⁷

Az írásbeliség európai meggyökeresedése és általános szociológiai rendezőelvvé válása magyarázza a fejlődést, egyúttal érthetővé teszi az európai modern kor létrejöttét is. Ennek belátására Hajnalt elsősorban Alfred Vierkandt szociológiája tette képessé,²⁸ amely ugyanakkor szembe is állította őt a szerinte túlságosan szellemtörténeti beállítottságú Max Weberrel. Weber az újkori racionalizálódásban „egy új szellem művét” vélte felfedezni (ami a protestantizmus lenne), holott – Hajnal szerint – valójában egy, az írásbeliség által lehetővé tett „új szociológiai dinamikát kell [inkább] sejtenünk” ebben.²⁹

²⁵ Hajnal 1993 [1933]: 40.

²⁶ Hajnal 1993 [1933]: 43.

²⁷ Hajnal 1993 [1933]: 51–52.

²⁸ Vierkandt 1908, 1931.

²⁹ Hajnal 1993 [1933]: 32.

Így fedezte fel Hajnal az írásbeliségben, mint szociális technikában az európai modernizáció (a „racionalizálódás”) irányába mutató fejlődés szociológiai hajtóerejét; benne jelölve meg egyúttal azt a gondolati alapot, amely történeti szociológiájának a kulcselemét képezi a továbbiakban. Ez az eredeti felismerés nemcsak az emberi kognitív képességek és műveletek gyökeresen új „technológiájára” hívja fel a figyelmet, hanem a történelmi változások (a „fejlődés”) magyarázataként is szolgál, és ezzel a viszonyozsociológiai alapra helyezett történelmi dinamika forrásaként nyeri el értelmét.³⁰

Mielőtt elvi síkon is tisztázná ezt a kérdést, Hajnal megírja *Az újkor történetét* annak a grandiózus vállalkozásnak a részeként, melyet Szekfű Gyula, Hóman Bálint és Kerényi Károly a szellemtörténet-írás újabb – a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*hez hasonló – reprezentatív termékeként kívánt a nagyközönség színe elé bocsátani. Hajnal ekkor már letért a húszas években általa is követni kívánt szemléleti platformról, hogy az 1939-ben közzétett elméleti tanulmányában kerek pereg ki is mondja: a szellemtörténet, bár „[h]asznos termékeny munka, de csak az életet érti meg a fejlődésben, nem pedig magának az objektív struktúrának kialakulását”.³¹ Márpedig ő azt kívánja tisztázni, hogy miként függ össze egymással „a történetileg alakuló forma és a mindig azonos örök emberi élet”. Az így elgondolt történetozsociológiai szemlélet jegyében tekinti át terjedelmes munkájában a kora újkori európai történelem alakulását.

AZ EURÓPAI MODERN KULTÚRA EREDETE

A nagy ugrás a középkorból az újkorba, Hajnal szerint nem magyarázható azzal a teleológiai feltételezéssel, miszerint a középkorban – csíra formájában – már meglelt volna a fejlődésnek az újkori racionalitásban megnyilatkozó lendítő ereje. *Az újkor története* utószavából idézek: „a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régit, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli”.³² Hajnalt a „történeti fejlődés szemlélete” arra a felismerésre vezette, hogy az „okszzerűnek”, a „racionálisnak” önmagában véve nincs teremtő szerepe, az legfőljebb funkcionális, vagyis értéknélküli fogalom. „A racionális éppúgy akadályozhatja, mint elősegítheti a fejlődést.”³³ Ezért is hozakodik elő – elsőként itt, élete fő művében – annak a fogalompárnak a történeti anyagra való alkalmazásával, amely történetozsociológiai szemléletének a kulcsát jelenti.

³⁰ Baráth 2021 [2008]: 89–93.

³¹ Hajnal 1993 [1939]: 178.

³² Hajnal 1936: 662.

³³ Hajnal 1940: 462–464. A „racionális” Max Weber-itől eltérő Hajnal-féle felfogás – a technikatörténet példáján – értelmezi: Halmos 2021.

„Tehát a 'tradicionális' nem állítható feltétlenül szembe a 'racionálissal'. A fejlődés attól függ, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni és milyen módszerek állanak rendelkezésére. A tradíció helyett felvettük a 'szokásszerű' fogalmát: a közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján szabályozza magát, nincs lehetőség arra, hogy bárki a másik rovására emelkedjék, az érvényesülés csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetséges. Felvettük az 'intézményesség' fogalmát: a közösség az élet kitermelt formáit megalapozza az azokat szolgáló existenciák szokásszerű biztosítása által. A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az existenciák megőrzésével kialakuló, tökéletesedő módszerek, az objektív 'szakszerűség'. Minthogy e módszerek fejlesztése mindig új és új, biztosított existenciájú rétegek által folyik, mély 'üzemiesség' alakul ki. Az 'intellektualizmus' számára is, már a szóbeliségen kezdődve; nagy arányban az írásbeliségre való áttéréssel. Ez az intellektualizmus nem racionalizmusa által kerül vezetésre, hanem maga is társadalomképződmény, történeti alakulás. Mint a társadalom egész üzemiessége, úgy az intellektualizmus is 'közintézményszerűsége' által növekszik, fejlődik. Ez az 'adminisztratív társadalomszervezet'; végső alapjai az existenciák, amelyeknek biztosítása nélkül nem érvényesülhet semmi kultúrtechnika; a 'személyies teljesítmény', azaz a mások kihasználása nélküli munka, a mély, általános emberi értékeket termelő fejlődés alapja. A 'racionális' szellem egyre dolgozik, mint örök emberi ösztön; s elejétől arra tör, hogy a fejlett módszerek rétegeit emelje a többi fölé. Amidőn a 'szokásszerűség' az általánosan képzett intellektualizmus módszerei [...] váltják fel, mind akadálytalanabb racionális fejlődés következik, s mégis az üzemiesség, a közintézményszerűség kényszerével: modern kultúra.”³⁴

Az idézetben minden jellegzetesen hajnali terminus ott szerepel, s történe­szünk ezek kifejezőerejére támaszkodva fogalmazza meg az objektivációk történeti tanát. Ezt a feladatot egy, a *Századokban* közölt tanulmányára bízta, ahol egyaránt bírálta a német (Ferdinand Tönnies, Alfred Vierkandt, Hans Freyer) és a francia (Auguste Comte, Émile Durkheim) szociológiai gondolkodást, mert az „nem a történeti konkrétumokban keresi a módszert, hanem azokra akarja rávonni a maga módszereit”.³⁵ Szerinte a történelem és a szociológia szemléleti összeházasítására a szociológia tudománya nem alkalmas, ezt csak a történetírás oldhatja meg az objektiváció azon tanának kidolgozásával, amely összetartozónak tekinti az életet és a formát, a formaadást, vagyis a struktúrát. Ez a kettő az egyszerű személyes érintkezés (a „viszonyodás”), egymás érzéseinek és gondolatainak a kicserélése, valamint az egyéni cselekedetek „egybeigazítása” révén függ össze egymással. A struktúra (az ő szavával: a társadalomképlet) az élet eszközeként végrehajtja a szükséges formaalkotás, formaképzés feladatát, eközben szüntelenül kicsapódik a személyes életviszonyokból, majd folyton vissza is tér hozzájuk, ezáltal görgetve tovább az élet folyását. „Az emberek egymásközi elhelyezkedése, kölcsönössége a személyies

³⁴ Hajnal 1936: 663.

³⁵ Hajnal 1993 [1939]: 163.

megjelenéstől kezdve a bonyolult tagozódásokig; végeredményképpen mind anyagi formák közreműködésével történik s áll meg, amióta az ember felemelkedett állítólagos egykori ösztönösségéből.³⁶

Ezekre a fogalmi alapokra építi Hajnal a társadalomszerveződés duális modelljét, amelynek egyfelől a szokásszerű együttélési „módszer”, másfelől az okszerű társadalomszerveződés felel meg a történeti időben. Az objektiváció (a „társadalmasodás”) szokásszerű módja a személyies formaképződést jelenti nála, amikor a szokások által megszabott viselkedés a teljes életéből felemelkedő személyies formákhoz igazodik; a munkamegosztás ezúttal „a teljes életformák egymásba illeszkedését” szolgálja. Az okszerűen szerveződő társadalom racionalitása viszont kimerül abban, hogy az ember megelégszik a készen kapott lehetőségek egyszerű, élelmes, okszerű ki- és felhasználásával, és ezzel mellőzi a belső, az elmélyülő alkotómunkát és gondosságot.³⁷ Érdekes, hogy amíg Hajnal a szokásszerűség leírására és annak gondolati kibontására különösen nagy gondot fordít, addig feltűnően szűkszavúan beszél az okszerűség társadalomszervezési metódusáról. Mindenesetre leszögezi: tiszta képlet nem létezik, mert hol az egyik, hol a másik módszer kerekedik felül a különböző történelmi korokban, és mindkettő érezteti a hatását; viszont az egyik közülük mégiscsak domináns módon szabja meg az emberi együttélés történeti módozatát. Ilyen formán az ókori világ inkább az okszerűség, a középkori Európa inkább a szokásszerűség, végül a modern kori Európa újfent az okszerűség uralma alatt áll. Ami pedig az Európán kívüli világot illeti, ott soha és sehol sem mélyült el úgy a szokásszerű módszer, mint a középkori Európában. S mivel az európai modern kultúra a középkori szokásszerűség által megteremtett alapokon nyugodva bontakozhatott ki, felélve az ott és akkor létrehozott társadalmi potenciálokat, szükségképpen egyedül itt és ekkor vált csupán lehetővé a modern történelmi fejlődés.

A Hajnal-féle fogalomalkotás újabb, egyébként gazdag kommentáriumdalma eredeti találmánynak tekinti a fogalompárost és annak a konkrét történeti anyagra való alkalmazását.³⁸ A kommentátorok gyakran párhuzamba állítják Hajnal társadalomtörténeti, a struktúrák történetére fókuszáló történetírói látásmódját az *Annales* folyóirat korabeli törekvéseivel. A formai hasonlóságok ellenére ugyanakkor mi nem látjuk igazolhatónak, hogy tartalmában bármiféle egyezés vagy hasonlóság állna fenn az okszerű és szokásszerű társadalomszerveződés hajnali elképzelése, valamint a Marc Bloch és a kollégái által szorgalmazott struktúratörténeti törekvések között. Erre a kérdésre később még visszatérünk, most azt nézzük meg, hogy miként alkalmazta Hajnal ezt az analitikus fogalompárt a történelem konkrét anyagára.

³⁶ Hajnal 1993 [1939]: 181.

³⁷ Hajnal 1993 [1939]: 194–195.

³⁸ Glatz 1993: XXX; Lakatos 1996: 124–128; Lakatos 2001: 38–56; Kerékgyártó 1997; Kovács 2000; Tamáska 2006; Balog 2015: 147–163.

Hajnal szerint a középkori európai szokásszerűség mintaszerű megnyilatkozása a rendi társadalom formációja volt, benne a jobbágyparasztsággal és a nemességgel. Pontosabban:

„A szokásszerűség összefüggő hűbériséggé épült fel, amelyben a különféle jogok, állapotok érvényesülése nagymértékben függő a tényleges funkciótól, gyakorlattól. És az intellektualizmus [a középkori írásbeliség] fejlődése sietteti ezt a folyamatot: már nem is szükséges generációk hosszú gyakorlata, már a szakszerű képzettség megszerzése is a munka hasonló védelmére jogosít.”

Ennek során „a parasztság hivatásrétege alakul ki, [de] nem a földtulajdon, hanem a munka alapján”, és ez azzal járt, hogy a „mindent átható szokásszerűség kényszere kötötte meg az erősebbet, biztosította a gyengébbet. Az erők autonómiája helyett az egzisztenciák autonómiája”. Általánosan elterjedt európai társadalomképlet volt ez szerinte, amely igazán kiérlelt módon egyedül csak Franciaországban létezett, mely rendszer „konzerválta az európai parasztságot a nyers érdek-erőkkel szemben”. Az így tekintett parasztság jelenti a fő garanciát arra nézve, hogy a hűbér társadalom „szakszerű hivatásréteggé” alakulhatott, ami ellen tudott állni a „gyors racionalizálásnak”, az okszerűség módszerére való idő előtti áttérésnek.³⁹

Az írásbeliség szokásszerűvé válásához hasonlóan, a középkori kézműves munka és egzisztencia szintén személyies, a mindennapokban elmélyülő foglalatosság és biztosított létforma volt, amely független magától a piaci versenytől. Elmondható tehát róla, hogy bár „részletmunka volt, de mégis önálló, értelmes anyagátalakító munka maradt. A nyers természetanyag mint pompás technikai anyag került ki [a kézműves] kezéből, az emberi életbe beiktathatóan.”⁴⁰ A céhrendszer keretei között tenyésző kézműves „hivatásmunka” ezzel belesimult az általános szokásszerűség rendjébe: önállóan fejlődött és idővel alkalmazkodásra kényszerítette az okszerűség tényezőit, a társadalmat mozgató érdeket és hatalmat. Ezzel együtt a város sem az okszerűség megnyilatkozása a döntően a szokásszerűség világát képviselő középkori Európában, hanem az az entitás, amelyben összekeveredik egymással a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési módszere. Különösen így van ez a városfejlődés regionális típusait tekintve, amelyek szembeűnő különbségeket mutattak a francia, az északolasz, a német, a holland és az angol fejlemények esetében.⁴¹

A várostörténet témájának szentelt tanulmányában Hajnal leszögezi: minden regionális eltérés ellenére a középkori európai városok életében közös, hogy „Nem külön szerkezet, hanem betetőzője a népi társadalomszervezetnek. Nem lehet úgy kifejezni a dolgot, hogy a kereskedelem, az ipari és a központi igazgatás a város külön funkciója; mert mindebben csak tovább építkeznek a vidéki

³⁹ Hajnal 1936: 71, 75, 77, 84.

⁴⁰ Hajnal 1993 [1948]: 427 (kiemelés tőlem – Gy. G.).

⁴¹ Hajnal 1936: 99, 112–124.

társadalmasodás módszerei.” Ennek megfelelően: „a valóságban a polgári rend mélyen összefügg még a paraszti társadalommal, mint ahogy a nemesség sem tudja attól elvágni bonyolult hűbéri kapcsolatait”.⁴²

Végül a technikai fejlődés is a szokásszerűség burkából kifejlő emberi leleményesség és hasznosság megnyilvánulása, amely a hivatásszerűen gyakorolt kézművesség lassú, önnön jelentéktelenségében is megbecsült tapasztalatain nyugodott. Így és ezért különbözött ez a technika (technikai fejlődés), „az anyagi világgal való elbánás készségeinek objektiválása”⁴³ az okszerűség által diktált technikai készségektől és fejlődési potenciáltól, amely a tömeges készáru-előállítás piaci diktátuma által kikényszerített végletes munkamegosztással (specializálódással) jár szorosan együtt. Az utóbbi, amely nem a teljes embert kívánó munkafolyamat keretében objektívál, véstesen eltávolodik „az anyagi világgal való elbánás készségét” biztosító társadalmasodástól. A témának szentelt alapos, egyébként kéziratban maradt írásában Hajnal a vízikerek példáján át érzékelteti, hogy egy gép, egy technikai találmány csak sajátos társadalmi feltételek közepette válhatott ténylegesen használhatóvá a munkavégzés számára.⁴⁴ A technika a fejlődésnek nem önmagában forrása, csupán technikai segédeszköz, amely egy adott társadalomszerveződési módszer keretében jut szóhoz; a technika ilyenformán a saját természetének megfelelő módon fejezi ki a szokásszerűség, vagy az okszerűség szerint való termelőmunka lényegét. A készáru termelésére „szakosodott” modern gyár-
ipar elvonatkoztat az anyaggal való elbánás alkotómunkájától, amelynek a szokásszerűség körülményei között elsősorban az a fajta technika felel meg, amely teljes mértékben összhangban áll a munkáskéz szakszerűsödéséhez kötött emberi készségekkel (kompetenciákkal). Az erőgépek új konstrukciói, amelyek az ipari forradalmat elindítják és előrelendítik, állítja Hajnal, lerombolják a tanult mesterségeknek azt a sorozatát, amely

„[...] mintegy hozzátapadt [...] a természet anyagvilágához. Nem az üzleti árucikkeket, hanem az emberi célokra megnesésített anyagokat iktatta bele a társadalomszervezetbe. Olyan módszerek, eljárások, eszközök alakultak ki, amelyek egy-egy természetanyagot már mintegy objektív ráhatásokkal tudtak alakítani. Az ember már csak beállította a mechanikai eszközt, készüléket, a tüzet, a vegyszereket az anyagra, a műveletek fokozatos elvégzésére.”⁴⁵

Hajnal technikatörténeti felfogása szerves része sajátos történelemszociológiai elképzelésének, amely a szokásszerűség és az okszerűség átfogó modelljével operál. Ennek megfelelően alakult ki Hajnalban azzal a gyári gépipar által képviselt modern technikai haladással szembeni szkepszis és erős ellenérzés, amely nem a tanult mesterség hivatásszerű gyakorlásának volt a megnyilvánulása. Abban is

⁴² Hajnal 1993 [1941]: 216, 235.

⁴³ Hajnal 1993 [1937]: 144.

⁴⁴ Hajnal 1993 [1944]: 299–355.

⁴⁵ Hajnal 1993 [1946]: 389.

volt ugyan szakszerűség, de az immár a „dolgoztató szakszerűség”. Az angol fejlődés kapcsán írja:

„A XVIII. század második felének angol iparosítási forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi, célokra beállított munkaszervezetekké való alakulásával. A jövő gépek alkatrészei előbb emberekből állottak, s csak amikor a munkát annyira célszerűsítették, hogy az emberek már nem is mint élő személyek szerepeltek, hanem mint kiszámítható mozdulatok és funkciók, akkor önthették át anyagtalan szerkezetekbe munkäuzemüket.”⁴⁶

A készárugyártás üzleti céljaihoz igazodó technikai konstrukció ezáltal kiszakad a termelő ember valóságos életéből, és mint tőle idegen objektiváció (társadalmasodás) hatalmasodik el fölötte. Ebben áll, a technikatörténet oldaláról megfogalmazva, a hajnali modernitás-kritika lényege.

Hajnal a maga transznacionális történeti szemléletmódjára támaszkodva egyúttal az európai régiók fogalmát is kidolgozza. Az 1908-ban alakult *Comité International des Sciences Historiques* Domanovszky Sándor és Bronisław Dembiński lengyel történész kezdeményezésére az 1931-ben Budapesten tartott évi ülésén elhatározta, hogy a világszervezet napirendjére tűzi a kérdést: miként lehetne a kis nyelveken író történészek munkásságát bevonni a nemzetközi történész diskurzusba. Ez okból felkérték Hajnal Istvánt, hogy – másokkal karöltve – magyar részről készítsen a kérdéssel egy bibliográfiai összeállítást. Ő *A kisnemzetek történetírásának munkaközösségéről* címmel végül megírta a témának szentelt analitikus elaborátumát.⁴⁷

A szokásszerűség és okszerűség rendező elvei alapján számba vehető európai, sőt olykor globális történelmet, legalábbis a középkort illetően, Hajnal szerint a hűbériség mértéke szerint lehet kategorizálni. E tekintetben Európa három vagy négy régióra osztható fel, Nyugatra, illetve Keletre; az utóbbit eleinte Bizánc, majd Oroszország képviseli, az előbbit Közép-Franciaország és a tőle keletre és északra eső térségek fémjelzik. Az utóbbiak ugyanakkor a Nyugathoz csatlakozott „új társadalmak”-at is felölelik, benne Közép-Európával (Magyar- és Lengyelország), valamint a norvég–svéd–dán területekkel, melyeket Hajnal konzekvensen „szélső társadalmak”-nak nevez, mondván: „A nyugati hűbérisség kifejezett elvei, formái alig találhatók meg a latin Okcident szélső, új népeinek társadalmában. S mégis feltűnően éles, határozott az elkülönülés Bizánccal, s az onnan terjedő görögkeleti kultúrával szemben.”⁴⁸ Itt ugyanis „nem jogelvek és kész társadalomképletek átvétele a szélső nemzetek nyugatias fejlődésének alapja, hanem a társadalmasodás elemi módszereinek befogadása.”⁴⁹ Valójában mind Nyugaton, mind a szélső társadalmakban a szokásszerű társadalomszerveződé-

⁴⁶ Hajnal 1936: 590.

⁴⁷ Hajnal 1993 [1942]: 243–298.

⁴⁸ Hajnal 1993 [1942]: 255–256.

⁴⁹ Hajnal 1993 [1942]: 256.

az uralkodó tendencia, ami a középkori nyugati fejlődést egyaránt szembeállítja az antik kultúrszerkezettel és a keleti fejlődéssel. Ennek fő bizonyítéka a rendiség társadalmi és politikai természete. S bár némi fokozati különbségek is felfedezhetőek a tisztán nyugati és a szélső társadalmak között, sőt az utóbbiak körén belül is akadtak kisebb-nagyobb eltérések a magyar–lengyel, valamint a skandináv térségek nyugatiasága között; ennek ellenére ezek egyaránt a nyugatias formaképződés szerint fejlődtek.

Hajnal tehát már 1942-ben legalább három, egymástól részben vagy teljesen elváló régióra osztotta fel a középkori Európát, ezáltal anticipálva Szűcs Jenő évtizedekkel későbbi régiófogalmát. Holott Szűcs egyáltalán nem a hajnali fogalmi bázison gondolkodott erről a kérdéstről, és még csak nem is említi Hajnalnak ezt a művét, mint fogalmi konstrukciójának az előzményét.

Ezzel akár le is zárhatjuk Hajnalnak az európai történeti fejlődés specifikumát megfogalmazó történetírói törekvéseiről adott beszámolóinkat. Hajnal *e tekintetben* külön nem foglalkozott a magyar történelemmel, egy kivétel azonban mégis akadt. A modern kori magyar társadalom mint osztálytársadalom kialakulásának a történeti feltételeit firtató írása azon az elvi platformon nyugszik, mely szerint: „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az ’osztálytársadalmá’, amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”⁵⁰ Milyen tehát Hajnal szerint a magyar rendiség és az miként alakult át modern osztálytársadalommá?

Hajnal az egyes társadalmi makrocsoportok egyenkénti részletes számbavételével mutatja ki, hogy mennyire volt adva a magyarországi rendiségben a szókásszerűség gyakorlata, amelyre valamivel „jobb” osztálytársadalom épülhetett (volna), mint történt, mert az éppenséggel hiányzott belőle, vagy töredékesen érvényesült benne. Ennek figyelembevételével elmarasztaló véleményt fogalmaz meg a magyar társadalom (és politika) vezető erejéről, a nemességről, amely „itt [nálunk] inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megrögződés a vezetésben”.⁵¹ Az így keletkező társadalmi deficitet pedig a szerző úgy magyarázza, hogy: „Mintha a társadalomvezetés nálunk a történet folyamán semmiféle szakszerű gondon, hanem csak az egyszer felülkerekedettek kiváltságolt szerepén alapult volna.”⁵² Hasonló véleménye van az intellektuális szakszerűség hazai teljesítményéről is, vagy a polgári „rendiség”-ről és a jobbágyparasztságról. „A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatosságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely (sic!) kevésbé ellenállóképes az úrral szemben.”⁵³

⁵⁰ Hajnal 1942a: 165.

⁵¹ Hajnal 1942a: 166.

⁵² Hajnal 1942a: 167.

⁵³ Hajnal 1942a: 180.

Nem csoda ezek után, ha lesújtóan nyilatkozik a mélyebb történeti beágyazottság és időbeli előzmények nélküli modern osztályképződményekről, melyekből teljesen hiányzik a szokásszerűségben felhalmozódó, egy ideig tovább élő (és így kiaknázható) szakavatott hivatásbeliség. Velük kapcsolatban Hajnal így vonja meg a mérleget: „A szakszerűség egyoldalú *talajnélküli* funkciója miatt tehát egész társadalomrétegek ülepszene meg az emberi képességeket elfojtó foglalatosságban.”⁵⁴ A modernitás eme sommás megítélése komoly visszhangra talált egyes kortárs szociográfusoknál és szociológusoknál, amiről a következő fejezetben adunk majd számot.

A HATÁSTÖRTÉNET EGYES KÉRDÉSEI

Egy történeti életművet mérlegre téve fontos elemzői szempont a szellemi hatások vizsgálata. Az első kérdés így szól: milyen hatások érték Hajnalt rendhagyó történetírásának kidolgozása során? A kérdést feszegető kommentár- és elemzőirodalom eddig kizárólag Hajnal elméleti tájékozódása iránt érdeklődött, rámutatva, hogy mennyire ösztönözte őt a német szociológiai diskurzus behatóbb ismerete. Már az egyetemi hallgatóként a lipcsei egyetemen eltöltött félév is adhatott (volna) neki ehhez bizonyos fokú indíttatást, bár akkor csak történelmi, művészettörténeti és pszichológiai kurzusokat vett föl.⁵⁵ Ezt egészítették ki a húszas évek vége és a harmincas évek dereka közötti szociológiai bűvárkodásai, melyek során a Vierkandt-féle viszonszociológia szemlélete fogta meg leginkább; ugyanakkor heves vitája akadt Max Weberrel, Werner Sombarttal, Ferdinand Tönniessel és Hans Freyerrrel. S persze Durkheim szociológiai pozitívizmusa is abban a hitben erősítette meg, hogy a társadalmi tények pozitív entitások, amelyek az objektiváció hordozóiként (megtetesüléseiként) külön történetbe foglalhatók. Egyáltalán nem érintette meg ugyanakkor Hajnalt a francia gondolkodó kollektív reprezentáció tana.

Mindez persze közismert Hajnallal kapcsolatban. Kevésbé tudott viszont, hogy milyen történetírói forrásokból szerezte rendhagyó ismereteit, mit használt belőlük, és milyen viszonyt ápolt a korabeli nemzetközi történetész diskurzussal?

Még ha el is lehet talán fogadni Erdei sommás megállapítását, miszerint Hajnalt a „történeti kutatásai tették szociológussá”⁵⁶, akkor sem takaríthatjuk meg annak a kérdésnek a feltevését, hogy milyen konkrét, pozitív történeti ismeretek (és felfogások) biztosították számára, hogy szociológiai rendezőelveit nyugodt

⁵⁴ Hajnal 1942a: 195.

⁵⁵ Viskolcz 2019: 12, 153–154.

⁵⁶ Erdei 2001 [1942]: 262. Ezt a megállapítását Erdei azzal egészíti ki, hogy: „Az ő számára tehát nem példák és bizonyítékok a történeti tények bizonyos szociológiai felismerések igazolására, hanem fordítva. A történeti jelenségek összefüggését, egységes szerkezetiségét ismerte föl a társadalomban és ennek adott szociológiai megfogalmazást.” Uo.

szívvel, a *bizonyítás igényével* vetíthesse rá a tágan vett történeti anyagra? Jól hangzik, hogy Hajnal számos tekintetben rokonságot mutatott az *Annales* folyóirat körül a harmincas években kibontakozó struktúratörténeti törekvésekkel, hiszen „olvasta [is] az *Annales*t, sőt feldolgozandó olvasmányként kiadta hallgatóinak a lényegesnek tekintett írásokat”.⁵⁷ Ennek a szellemi kapcsolatnak (hatásnak) az azonosításához nem elég azonban annak pusztá konstataciója, hogy az, ami Hajnalt az *Annales*-kör felfogásával „leginkább rokonítja [...] az a strukturális szemlélet”.⁵⁸ Ez vitathatatlan, ellenben a mód, ahogyan az egyes *Annales*-történészek (mindenekelőtt Marc Bloch vagy az *Annales*-hoz közeli Henri Pirenne) konceptualizálták az európai középkort, valójában a legkevésbé sem rokonítható Hajnal szemléletmódjával.

Az e téren folytatott vizsgálódást megnehezíti, hogy Hajnal fontos szövegei kifejezetten gyéren dokumentáltak; így nem derül(het) ki belőlük, hogy kiket és mit, valamint kiket hogyan használt a szerző, amikor részben vagy teljesen átértelmezte műveik tényanyagát? Vitathatatlan, hogy a számára szükséges adatokat és gondolatmeneteket Hajnal nem feltétlenül az általa áttekintett és a szövegeiben egyúttal meg is jelölt történeti szakirodalomból merítette az európai történelem tárgyalása során. Ráadásul ennek a feldolgozott szakirodalomnak legföljebb csak a töredékét említi meg – helyel-közzel. Az *újkor története*, illetve *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című munka abban kivételes, hogy hozzájuk tartozik némi bibliográfiai eligazítás; sőt, az utóbbiban jegyzetek is vannak, ahol a szerző az adott helyen utal néhány műre. Az *újkor története* végi *Irodalmi tájékoztató* szintén megnevez néhányat (bár nem túl sokat) a hasznosított történeti munkák közül, bár Hajnal nem titkolja, hogy ugyancsak szelektív módon, a saját szája íze szerint értékesítette a bennük rejlő információkat: és ezek a munkák is, jegyzi meg, „inkább csak tényekkel szolgáltak” számára. Többnyire pedig még bizonyos kritikával is illeti a szóban forgó történeti narratívákat, így is érzékeltetve, hogy nem belőlük, és nem velük teljes összhangban konstruálja meg a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési módszerei szerint tárgyalt középkori és kora újkori európai történelem fogalmát. Ugyanakkor az írás és írásbeliség történetét taglaló könyvei és tanulmányai kivételével Hajnal *egyetlen, szorosán vett történeti írásában* sem dokumentálta – lapalji jegyzetek formájában – fejtegetéseinek szakirodalmi forrásait; így azok empirikus szavahihetősége ellenőrizhetetlen! Márpedig a történész szakmai meggyőző ereje alapvetően az eredeti (a primer és a szekunder) források *dokumentált* feldolgozásával, vagy a szakirodalmi háttér szintén gondos feltüntetésével biztosítható.

Ilyenformán közvetett módon lehet csupán tájékozódni arról, hogy hol és mennyiben támaszkodott Hajnal – eredeti és revelatív szociológiai látásmódja történeti érvényesítése során – a tényleges történeti (történetírói) tudásra, illetve mikor és hogyan lépett ki ebből a diszkurzív körből. Tény, hogy történészünk

⁵⁷ Kovács 2004: 252.

⁵⁸ Kovács 2004: 254.

valóban olvasta az *Annales* 1935-ös különszámát a középkor technikai fejlődéséről, és további idevágó francia szakmunkát is forgatott ebből az időből.⁵⁹ Erősen kétséges viszont, hogy a bennük foglaltak szerint képzelte volna el ekkoriban a technikatörténetnek a történeti fejlődésben játszott szerepét. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Marc Blochnak egy, a harmincas évekből származó fejtegetése a technika és a társadalomfejlődés kapcsolatáról, amely beszélő viszonyban sincs Hajnalnak az e témát érintő felfogásával.⁶⁰ Ennél is fontosabb, hogy Bloch monumentális, *A feudális társadalom* című összefoglaló munkája – gondolati síkon – egyáltalán nem vág egybe Hajnalnak a témáról vallott, korábban már boncolgatott koncepciójával. Ezt a munkát Hajnal már csak azt követően olvashatta, hogy megírta *Az újkor történetét*, viszont érdemben később sem módosított az akkortájt kialakult felfogásán. Márpedig Hajnal ismerte Bloch munkáját, sőt még recenzálta is a *Társadalomtudomány* hasábjain, megállapítva, hogy: Bloch művéből „hiányzik [...] a kultúrszerkezet egységének következetes alapgondolata”.⁶¹ Tény és való, Bloch egyáltalán nem úgy gondolta el a középkori európai (francia) társadalmat, hogy a szokásszerűség elve lenne benne az uralkodó elem; legfőljebb a jogi szabályozás terén ismerte el a szokásjog primátusát.⁶² Bloch számára a vazallusi kötelmek valós mibenléte játszotta a döntő mozgatórugó szerepét a középkori hűbériség komplexumában, amely olyan személyközi viszonyokat teremtett, ahol a függés, a hatalmi fölé- és alárendeltség bizonyult meghatározónak. Ez így aligha elégíthette ki Hajnalt, aminek ő hangot is adott a könyv bírálatában, ahol saját hűbériség-képét vetítette rá Bloch könyvére, helyesebben: azt kérte rajta számon; s ezzel úgy értelmezte át Bloch egyes adatait és ténymegállapításait, hogy azok alkalmasnak tűnhessenek saját elgondolásai igazolására. Erre azért van nagy szükség, vélekedett, mert Bloch narratívájából „hiányzik [...] a fejlődésnek egységben való meglátása”. Sőt, Bloch „elméleti megjegyzései néhol szinte rikítóan ellentmondanak a felvázolt tényeknek”.⁶³

Az újkor története irodalmi kalauzában Hajnal elismeréssel adózott a politikai és jogi szempontokat előtérbe helyező szakirodalomnál „sokkal mélyebbre jutó” gazdaságtörténeti szakmunkáknak; ugyanakkor a szűrőpróbaszerűn kézbe vett, a tárgyba vágó egyik legfontosabb korabeli szintézis, Henri Pirenne harmincas évekbeli munkája történetesen nem olyan képet rögzített a városokról és a középkori polgárságról, mint amit Hajnal rajzolt róluk érintett munkájában.⁶⁴

A felsorakoztatott példák egyaránt arról tanúskodnak, hogy Hajnal úgy alkotta meg empirikus érvényűnek feltüntetett történeti modelljét a sajátos európai fejlődési útról, a „modern kultúra” eme középkori előzményéről és feltételéről,

⁵⁹ Erre a következő lábjegyzet vet fényt az ötvenes évekből: Hajnal 2008: 43. 19. jegyzet.

⁶⁰ Bloch 1964 [1938].

⁶¹ Hajnal 1943: 513.

⁶² Bloch 2002: 128–141.

⁶³ Hajnal 1943: 513.

⁶⁴ Pirenne 1983 [1933]. Jellemző, hogy Hajnal ezt a munkát még csak nem is említi bibliográfiai kalauzában.

hogy többé-kevésbé elszakadt a kortárs és a valamivel korábbi európai történeti szakirodalomtól. Ez így legalábbis elgondolkodtató, ha nem is érvényteleníti az egész gondolati építményt, jöllehet további empirikus igazolástól teszi függővé annak megnyugtató megítélését.

HAJNAL, A MAGÁNYOS TÖRTÉNETÍRÓ

Hajnal utólagos recepciójában gyakran hangzott el, hogy ez a rendhagyó történetírói *œuvre* visszhangtalan volt a saját korában és talán később is. Hajnal monográfusa például a „pálya szélén” elhelyezkedő historikusként emlékezik meg hősről, lévén, hogy nem nézik jó szemmel a „különutasságát”. „Nyílt ellenségeséget ugyan nem tapasztalt, de a hallgatás egyre sűrűbb lett körülötte: a formális elismerés informális elutasítással társult.”⁶⁵ Másvalaki pedig a hajnali történetírás elismerésének ritka kivételeiről, az azt övező visszhangtalanságról, a szerzőnek a korabeli „intellektuális-tudományos rendbe való betagozódás[a] hiányáról” beszél.⁶⁶ Ennek az állítólagos visszhangtalanságnak azonban ellentmond számos korabeli (és későbbi) fejlemény. Mindenekelőtt az a tény, hogy Hajnalt igen korán, már 35 éves korában (!) akadémikusnak választották, és hamarosan a pesti egyetem tanszékvezető professzori székét is elfoglalhatta, később pedig a bölcsészkar dékáni, és hosszú időn át a *Századok* szerkesztői tisztségét töltötte be. Ezek alapján aligha lehet őt – legalábbis 1950 előtt – olyasvalakinek tekinteni, akit mellőztek volna a szakmájában és a tudományos közéletben.

Továbbá: az írástörténész Hajnal integráns része volt egy, az 1920–1930-as években formálódó hazai kommunikációtörténeti és elméleti kutatási iránynak és intellektuális érdeklődésnek, amelyet olyan jeles tudósok tevékenysége fémjelzett a korban rajta kívül, mint Thienemann Tivadar, Balogh József, Hajdú Helga, Zolnai Béla. Ez már eleve cáfolja Hajnal állítólagos magányosságát önnön írástörténeti kezdeményezéseivel összefüggésben.⁶⁷ Ráadásul ezen valamikori magyar kutatási kezdeménynek utóbb lett némi hatása a nemzetközi térfélen is: a II. világháború után az angolszász tudományos életben kivirágzó médiatudomány (H. A. Innis, M. McLuhan, W. J. Ong, E. Eisenstein) nemcsak ismerte Hajnal ez irányú tudományos eredményeit, de épített is rá.⁶⁸

Az írástörténész Hajnal ugyanakkor még tanítványokat is mondhatott magának Istványi Géza, Szilágyi Loránd és Guoth Kálmán személyében (korai haláluk miatt Istványi és Guoth kevésbé válhattak ismertté).⁶⁹ A tanítványok ráadásul

⁶⁵ Lakatos 1996: 33.

⁶⁶ Kondor 2004: 229.

⁶⁷ Demeter 2004; Kiséry 2015; Gyáni 2018b.

⁶⁸ Nyíri 1992; Baráth 2021 [2008]: 89–91.

⁶⁹ Kosárhó 2000: 113–119.

vitát is provokáltak az akkori mainstream szellemtörténet-írás ellenében, ebbe azonban Hajnal maga nem szállt be.⁷⁰

Különösen komoly erjesztő hatást gyakorolt Hajnal a kor szociográfiai és szociológiai gondolkodására, főként Erdei Ferencre és a körülötte tömörülő fiatalokra (Majlát Jolán, Márkus István). Erdei nem véletlenül szentelt mélyenszántó tanulmányt *Történelem és szociológia* címen Hajnal *Századok*beli dolgozatának, amely a Hajnal-esszé máig egyik legjobb értelmezésével szolgál.⁷¹ S Hajnal sem véletlenül recenzálta Erdei bizonnyal legjobb, mindenestre a hajnali társadalom- és történetiszemléletet a leghívebben érvényesítő könyvét, *A magyar paraszt-társadalom* című munkát. Recenziójában rámutatott: Erdei a parasztságot „mint mai nagymértékben rendi társadalomszervezetet ismerteti”, amely épp ezért vált újabban annyira kiszolgáltatottá; miközben „ma is megmaradtak a régi formák az elmaradt parasztságban, a felső osztályok ma is, a régi kölcsönösség nélkül is élni akarnak e számukra előnyös helyzettel”.⁷² Hosszabb távon mind a már említett Márkus István szociográfiai, mind Kemény István szociológiai munkásságában végig ott munkált a hajnali társadalom- és történetiszemlélet közvetlen hatása. Kemény egy tanulmányválogatáshoz írt előszóban vallott erről, hangsúlyozva Hajnal objektivációelméletének a fontosságát. Kemény történetiszemléletét egyébként valóban mélyen áthatotta a hajnali történetiszociológiai vízió, ami több munkájában is tetten érhető. „A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai [az 1945 utáni] társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkamegosztás belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell.”⁷³ Továbbá: Majlát Jolán és Márkus István olykor közös, Nagykőrösre irányuló társadalomtörténeti vizsgálódásai szintén Hajnal szemléletének a közvetlen hatását mutatják.⁷⁴ Márkus István élete és alkotó korszaka végén is hű maradt Hajnalhoz, amit egy kései írása bizonyít, melyben a hajnali elgondolások időszerűségét ecseteli a szerző napjaink globális történeti fejleményeit értelmezve.⁷⁵

Mindezek mellett és az előbbieket is megerősítve korán megindult Hajnal rendhagyó történetiszemléletének a *pozitív* historiográfiai recepciója; ebben egy akkor fiatal debreceni egyetemi kutató vállalt oroszlanrészét.⁷⁶ Ami több, mint meglepő, hiszen Hajnal tudósi (egyetemi és akadémiai) pályafutásának, ahogy említettük, a történetírás marxista–leninista gleichschaltolása brutális véget vett 1949 és 1950 folyamán. A korai pozitív Hajnal-recepciót már csak azért is érdemes külön kiemelni, mert a kommunista rendszerbe politikai tekintetben viszonylag jól beépült Szekfű Gyulát, nem sokkal 1955-ben bekövetkezett halála

⁷⁰ Kosárkó 2000: 116–117; Lackó 1992.

⁷¹ Erdei 2001 [1942].

⁷² Hajnal 1942b: 358. Ehhez lásd: Bognár 2004.

⁷³ Kemény 2010 [1972]: 9. S valamivel később utal Hajnal Istvánra is, mint ennek a történeti megközelítésnek a szemléleti forrására: Uo. 10. Lásd továbbá: Kemény 1972:14.

⁷⁴ Kosárkó 2000: 124.

⁷⁵ Márkus 1993.

⁷⁶ Irinyi 1962.

után, éles szakmai támadás érte egy volt tanítványa részéről; és később is szakmainak álcázott ideológiai hadjárat folyt az általa (is) fémjelzett szellemtörténeti történetírás ellen.⁷⁷

Az ötvenes években politikai indíttatásból súlyosan megbélyegzett,⁷⁸ a szakmából úgyszólván kiűzött Hajnal pozitív értékelése, Irinyi Károly úttörő megszólalása után két évtizeddel folytatódott; ebben nagy szerepe volt későbbi monográfiájának, Lakatos Lászlónak.⁷⁹ Ezt követően, kivált az évtized végétől és az 1990-es évtizedben vette kezdetét a Hajnal-renaisszánsz, a történész életművének felfedezése és újrakiadása. Ezt a folyamatot az tetőzte be, hogy a korábbi illegitimitásból legális társadalomtörténeti szakmai szervezetbe tömörülő fiatal társadalomtörténészek – az évtized végén – Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület néven megalakították szakmai egyesületüket. Már ennek az egyesületnek a szervezésében zajlott 1992-ben (Velemben) – Hajnal születésének a századik évfordulójára emlékezve – az *Írástörténet – szakszerűsödés* című tudományos tanácskozás.⁸⁰ Az egyesület a mai napig változatlan aktivitást fejt ki szokásos évi országos konferenciái megrendezésével.⁸¹

Mindezek fényében némileg elhamarkodottnak tűnik a magányos, az elfelejtett történész és az ehhez hasonló címkék kritikátlan használata Hajnallal kapcsolatban. Nagyjából két évtized jutott Hajnalnak a maga rendhagyó történetírása nyilvános kifejtésére (annak publikálására és az egyetemi katedráról való terjesztésére), ami után a historikus kikerült az akadémiai tudományosság világából. Ez így eleve beszűkítette Hajnal szellemi kisugárzó hatásának kibontakozását, ami majd csupán a nyolcvanas évektől válhatott akadálytalanná. Nem állíthatjuk azonban, hogy a tanai közvetlen módon uralnák a kurrens hazai társadalomtörténeti gondolkodást. A hajnali szokásszerűség és okszerűség irányelveihez igazított európai (és magyar) történelem fogalmi konstrukciójának ma nincsenek buzgó követői. Minden bizonnyal Tóth Zoltán állt legközelebb ehhez a szemlélethez, aki egyik nevezetes tanulmányában rukkolt ki azzal a fogalomtörténeti gondolatmenettel, melynek élén – mottó gyanánt – ott szerepelt Hajnal már idézett kijelentése: „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége”.⁸² Tóth egész gondolkodása valóban sokat köszönhetett a hajnali fogalomalkotásnak, amely különben egy határozottan *evolucionista* és erősen *determinista* történetfelfogás megnyilatkozása volt.

⁷⁷ Mérei 1960; Szigeti 1964.

⁷⁸ Ennek fő oka Hajnal úgynevezett „középkor-imádata” volt, amely egyaránt szembefordította őt a kapitalista és a kommunista modernitás projektjével. Hajnal kultúrkritikai fogantatású modernitás-ellenességéről: Kerékgyártó 1997; Lakatos 1992; Kovács 2012: 345–348. A kommunista általi üldöztetésének közvetlen indoka egy 1949-ben megjelent technikatörténeti esszé volt. Hajnal 2001 [1949].

⁷⁹ Lakatos 1982. Ebben a kiadványban újra napvilágot látott az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* című Hajnal-tanulmány.

⁸⁰ Sasfi (szerk.) 2001.

⁸¹ Gyáni 2018c. A *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* mottója is Hajnaltól származik.

⁸² Tóth 1991. Az idézet helye: 75.

Mindent számba véve, a honi társadalomtörténet-írás programszerű művelése Hajnal Istvánban lelt rá és talál rá mindmáig arra a valamikori kísérletező elmére, aki a maga korában reális alternatívát kínált a konvencionális, az állam- és politikaközpontú narratív történetírás ellenében. Ezzel a tettevel Hajnal manapság is komoly szellemi erjesztő hatást gyakorol a hazai struktúra- és társadalomtörténészek taborára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balog Iván 2015: Hajnal István alternatív kánonja. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Budapest, 129–163.
- Balogh Zsuzsanna – Halmos Károly – Koltai Gábor – Maróthy Szilvia – Pénzes Dávid – Somorjai Szabolcs – Tamás Máté 2020: *Hajnal István kiadott szövegeinek bibliográfiája*. <https://www.hajnalkor.com/hajnal-istvan-bibliografia> – utolsó letöltés: 2024. február 22. <https://doi.org/10.51687/HI.bib.2020>
- Baráth Katalin 2021 [2008]: Nemzetközi hatással a periférián. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz. In: Baráth Katalin: *A történetírás terhe*. Budapest, 82–94.
- Bloch, Marc 1964 [1938]: Technika és társadalmi fejlődés. *Világtörténet* (1.) 2–3. 79–86.
- Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. (Ford. Sujtó László.) Budapest.
- Bognár Bulcsú 2004: „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. *Korall* (5.) 15–16. 226–247.
- Demeter Tamás 2004: A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest, 178–203.
- Erdei Ferenc 2001 [1942]: Történelem és szociológia. In: Lakatos László (vál., s. a. r., bev., jegyz.): *Hajnal István*. Budapest, 249–268.
- Gálffy László 2008: Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken. *Korall* (9.) 34. 120–129.
- Glatz Ferenc 1993: Hajnal István történetírása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, XI–XIX.
- Gyáni Gábor 2006: „...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...” Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából. *Korall* (7.) 24–25. 5–22.
- Gyáni Gábor 2018a: *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 15–45.
- Gyáni Gábor 2018b: Irodalom- és történetelméleti diskurzusok a két világháború között. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 161–174.
- Gyáni Gábor 2018c: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 234–258.
- Hajnal István 1921: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korában*. Budapest.
- Hajnal István (szerk., bev.) 1927: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. 1. Budapest.

- Hajnal István 1929: *Esterházy Miklós nádor lemondása. (Székfoglaló értekezés.)* Budapest.
- Hajnal István (szerk.) 1930: *Esterházy Miklós nádor lemondása. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640. december – 1643. március).* Budapest.
- Hajnal István 1936: *Az újkor története. Egyetemes Történet* 3. kötet. (Szerk.: Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly.) Budapest.
- Hajnal István 1940: A „racionális” a fejlődéstörténetben. *Századok* (74.) 9–10. 462–464.
- Hajnal István 1942a: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Ötödik kötet. Az új Magyarország.* Budapest, 165–200.
- Hajnal István 1942b: „Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom.” *Századok* (76.) 7–8. 358–361.
- Hajnal István 1943: Marc Bloch: La société féodale I–II. *Társadalomtudomány* (23.) 4–5. 508–513.
- Hajnal István 1954: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales.* Budapest. (2. bővített kiadás: 1959.)
- Hajnal István 1957: *A Batthyány-kormány külpolitikája.* Budapest. (2. kiadás: 1987.)
- Hajnal István 1993 [1920]: Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 3–11.
- Hajnal István 1993 [1932]: Racionális fejlődés és írásbeliség. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 29–36.
- Hajnal István 1993 [1933]: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 37–64.
- Hajnal István 1993 [1937]: A technika fejlődése. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 139–155.
- Hajnal István 1993 [1939]: Történelem és szociológia. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 157–204.
- Hajnal István 1993 [1941]: Az európai város kialakulása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 205–241.
- Hajnal István 1993 [1942]: A kisnemzetek történetírásának munkaközösségéről. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 243–298.
- Hajnal István 1993 [1944]: A gépkorszak kialakulása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 299–355.
- Hajnal István 1993 [1946]: Technika és történelem. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 388–390.
- Hajnal István 1993 [1948]: Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 421–444.
- Hajnal István 2001 [1949]: Az első gépek. In: Lakatos László (vál., s. a. r., bev., jegyz.): *Hajnal István.* Budapest, 227–240.
- Halmos Károly 2008: Hajnal István műveinek könyvészete. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 187–203.

- Halmos Károly 2021: Racionalitás és rezon. Hajnal István „hatalomelmélete”. In: Halmos Károly: *Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Budapest, 114–118.
- Irinyi Károly 1962: Hajnal István szociológiai történeteszemléletéről. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I. 1962*. Budapest, 167–183.
- Kemény István 1972: Előszó. In: Kemény István (vál., bev.): *A szexuális élet szociológiája. (Válogatás.)* Budapest, 7–25.
- Kemény István 2010 [1972]: A magyar munkásosztály rétegződése. In: Kemény István: *Veliük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. H. n. 5–20.
- Kerékgyártó Béla 1997: Fejlődéstörténet és kordiagnózis – Hajnal István és a modernség problémái. *Századvég Új folyam* (4.) 4. 91–108.
- Kiséry András 2015: Hajnal és Thienemann láthatatlan kollégiuma. A tudomány hálózatai, a német szociológia és a kommunikáció egyetemi kutatása Magyarországon 1930 körül. In: Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák II. Médiák és váltások*. Budapest, 246–305.
- Kondor Zsuzsanna 2004: A kreativitás mintázata: Hajnal István. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest, 204–230.
- Kosárkó László 2000: Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években. *Korall* (1.) 2. 110–127.
- Kovács Gábor 2000: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István történelemfelfogásában. *Világosság* (41.) 2. 3–21.
- Kovács Gábor 2004: Hajnal István pozíciója a pozitívizmus és a szellemtörténet vitájában. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásaiban*. Budapest, 231–257.
- Kovács Gábor 2012: Az elszabadult ráció mítosza – Hajnal István modernitásképe. In: Laczkó Sándor – Faragó Emese (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 10. Az ész*. Szeged, 341–348.
- Lackó Miklós 1992: Történelmi neopozitívizmus – Irodalmi újrealizmus. Száz éve született Hajnal István. *Holmi* (4.) 12. 1811–1819.
- Lakatos László 1982: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. Hajnal István 1933/34-es tanulmányai. *Medvetánc* (2.) 2–3. 305–319.
- Lakatos László 1992: „Középkorimádat” vagy népiesség? Hajnal István történeteszemlélete. *Valóság* (35.) 11. 30–45.
- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest.
- Lakatos László (vál., s. a. r., bev., jegyz.) 2001: *Hajnal István*. Budapest.
- Lamprecht, Karl é. n.: *Modern történettudomány*. (Ford. Sas Andor.) Budapest.
- Le Goff, Jacques 1979: *Az értelmiség a középkorban*. (Ford. Klaniczay Gábor.) Budapest.
- Mályusz Elemér 2021: *Visszaemlékezések*. (Szerk., s. a. r.: Soós István.) Budapest.
- Márkus István 1993: Hajnal István igaza. *Valóság* (36.) 12. 1–17.
- Mérei Gyula 1960: Szekfű Gyula történeteszemléletének bírálatához. *Századok* (94.) 1–3. Klny. 1–77.
- Nyíri Kristóf 1992: Hajnal István időszerűsége. *Világosság* (33.) 8–9. 684–685.

- Pirenne, Henri 1983 [1933]: *A középkori gazdaság és társadalom története*. (Ford. Gyáros Erzsébet.) Budapest.
- Ress Imre 2004: Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall* (5.) 15–16. 284–315.
- Ress Imre 2014: Herceg Esterházy Pál, a Szent Szövetségi diplomata és alkotmányos miniszter. In: Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüsi László – Schmidtmayer Csaba (szerk.): *Griffkarddal és rózsával. Az Esterházy család története*. (Annales Tataiensis VII.) Tata, 53–69.
- Sasfi Csaba (szerk.) 2001: *Írástörténet – szakszerűsödés*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) Szombathely.
- Szigeti József 1964: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest.
- Tamáská Máté 2006: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. *Építés- Építészettudomány* (34.) 3–4. 387–406. <https://doi.org/10.1556/EpTud.34.2006.3-4.8>
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (7.) 2–3. 75–130.
- Urbán Aladár 1987: Előszó. Hajnal István és az 1848. évi magyar külpolitika. In: Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. 2. kiadás. Budapest, 7–22.
- Vierkandt, Alfred 1908: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Leipzig.
- Vierkandt, Alfred (Hg.) 1931: *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart.
- Viskolcz Noémi 2019: *A herceg történésze. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930*. Budapest.